

Velmoci a východní otázka po Berlínském kongresu

I po roce 1878 trvaly rozpory v názorech na řešení poměrů na Balkáně anebo v celé osmanské říši. V 80. letech ovšem vznikla poněkud jiná konstelace sil. Rusko už nestálo izolováno od ostatních států jako za Krymské války a v letech po ní. Prusko-francouzská válka zostříla protiklady mezi Německem a Francií, což na jedné straně dávalo Francii i Rusku podněty ke vzájemnému sblížení, ale Rusko zároveň nechtělo přejít do otevřeného nepřátelství proti Německu nebo proti Rakousko-Uhersku. Hlavním protivníkem Ruska zatím zůstávala stále Anglie, v toto dobu ani ne tak kvůli balkánským záležitostem, ale kvůli rozporům a rozhraničení v asijské části, kam Rusko i Velká Británie usilovně pronikaly. Velkou změnu ve vztahu k Turecku zaznamenala Anglie, která si znepřátelila Turecko obsazením Egypta v roce 1882. Francie v té době obsazovala zase Tunis. Do „východní politiky“ vstupovalo po roce 1878 aktivněji než doposud Německo, které dalo sultánovi a Portě najevo svou přízeň: do Turecka zesílil příliv německého kapitálu a působili tu (od roku 1881) i vojenští instruktoři. „Balkánskou velmocí“ se stalo Rakousko-Uhersko jednak držbou Bosny a Hercegoviny a také svými vlivy v Srbsku, Bulharsku a Rumunsku.

Rozpory mezi velmocemi byly však natolik navzájem vyrovnávány, že i v tajných smlouvách se partneři zavazovali k udržení státu quo (anebo ke společnému postupu) v Turecku a vůbec v celé jihovýchodní Evropě. Tak vyzněla i „smlouva tří císařů“ — Německa, Rakousko-Uherska a Ruska — z roku 1881, v níž si Rusko zajišťovalo souhlas partnerů s tím, že Turecko nadále nebude dovolovat průjezd válečných lodí Dardanelami (Rusko se tak bránilo před případným útokem anglického loďstva). Rusko se ovšem zase zavázalo, že nebude bránit tomu, aby Rakousko-Uhersko proměnilo okupaci Bosny a Hercegoviny v úplnou anexi a aby popřípadě vzalo do svých rukou i správu novopazarského sandžaku (oddělujícího Srbsko a Černou Horu), kde sice byly stacionovány rakousko-uherské jednotky, ale jinak byl sandžak pod suverenitou sultána. Rakousko pak připouštělo možnost spojení Bulharska i na Makedonii. Poměr Ruska k Rakousko-Uhersku se však nestal srdečnější. Postup rakousko-uherské vlády proti pravoslaví v prostředí uherských Ukrajinců a v Bosně i Hercegovině dráždil ruské panslavistické kruhy. Rovněž vývoj v Bulharsku, kde kníže Alexandr Battenberg přijal, jak jsme již vyložili v minulé přednášce, rakouskou koncepci stavby železnice z Niše přes Sofii směrem do Cařihradu, popouzel ruskou vládu proti Rakousko-Uhersku. Ale Alexandr III. obnovil v roce 1884 prodloužení smlouvy tří císařů. Zřejmě tu působily rozpory mezi Ruskem a Anglií v oblasti hranic Persie, Afghánistánu a Indie: tyto rozpory hrozily v létě 1885 přerůst málem ve válečnou srážku.

V roce 1885 se ale, jak jsme viděli, situace zkomplikovala hlavně v důsledku již vylíčeného sjednocení Bulharska a války srbsko-bulharské. „Bulharská krize“ vyvolala novou aktivitu evropské diplomacie. Zásah Rakousko-Uherska ve prospěch Srbska a nepřítelů Ruska vůči bulharskému knížeti Battenbergovi vytvořily určité napětí mezi Rakousko-Uherskem a Ruskem. V Rusku se znovu reagovalo novou vlnou protiněmeckých a protirakouských nálad. V Německu však vystoupil kancléř Bismarck za zmírnění protiruských averzí doma i v habsburské monarchii: rostoucí napětí ve vztazích mezi Francií a Německem jej donutilo usilovat o takovou politiku, aby vůči Rusku nedošlo k žádným třecím plochám „kvůli Balkánu“, který Bismarck i jinak podceňoval a neměl v lásce.

V 80. letech začala aktivně vystupovat ve východní otázce také Itálie. Mladé Italské království se snažilo budovat vlastní koloniální říši. Se svými zájmy narazila Itálie roku 1881 v Tunisku na koloniální zájmy Francie, která uzavřela s místním bejem a vyhlásila zde svůj protektorát. Na obranu proti Francii se Itálie připojila k Dvojspolku Německa a Rakouska-Uherska, který vznikl v roce 1879, ještě před smlouvou „tří císařů“ a ukázal se také mnohem trvanlivější (až do roku 1918) než německo-rakousko-ruské smluvní partnerství, které se prakticky během bulharské krize rozpadlo. Smlouvou z 20. května 1882 mezi třemi

signatářskými státy tak vznikl Trojspolek. A Itálie se, jako člen Trojspolku, také hned domlouvala o svých nárocích na část dědictví po osmanské říši s Rakousko-Uherskem: Itálie si ostatně už dříve nárokovala Albánii a měla v úmyslu získat i některé ostrovy v Egejském moři, v Africe měla zájem o Tripolisko a o Cyreneiku, a jak uvidíme dále, také kvůli těmto oblastem nakonec s osmanskou říši v roce 1911 válčila. Se souhlasem Německa si zajišťovala Itálie své nároky na podíl z tureckého dědictví také jednáním s Anglií. Itálii a Anglii spojovaly zájmy proti Francii, Anglie pak byla v napjatých vztazích s Ruskem. Roku 1887 proto uzavřely Itálie a Anglie dohodu o tom, že se budou vzájemně konzultovat a podporovat při řešení sporů ve Středozezemním moři. Oficiálně šlo o udržení „statu quo“, pro které se přihlašovalo i Rakousko-Uhersko. A tak se habsburská monarchie připojila k tomuto ujednání, které se týkalo celé „východní oblasti“, přičemž jejím cílem bylo „zabránit rozpětí některé z velmocí na újmu ostatních“.

Ačkoli se ve Francii množily hlasy pro sblížení s Ruskem (proti Německu) a ačkoli těmto hlasům vycházely v Rusku vstřícné slavjanofilské kruhy, přece jen se udržela v ruské zahraniční politice strana, která si přála dodržet dohodu s Německem, zejména v tom byl velmi úporný tehdejší ruský ministr zahraničí Nikolaj Karlovič Girs a ruský vyslanec v Berlíně, hrabě Pavel Šuvalov. Car nakonec souhlasil s uzavřením tajné tzv. smlouvy o zajištění (18. 6. 1878 — „Rückversicherungsvertrag“), v němž Německo uznalo „historicky získaná práva Ruska na Balkánském poloostrově“, zejména jeho nároky na rozhodný vliv v Bulharsku a Východní Rumelii. Navíc uznalo Německo v této smlouvě právo Ruska „převzít ochranu vjezdu do Černého moře“, bude-li bezpečnost ruské říše ohrožena. Jinak ovšem vztahy Ruska a Německa zůstaly nadále dost chladné, ale protože Rusko provádělo či pokračovalo v té době ve své kolonizaci ve Střední Asii (Turkestan, Sibiř, projekt železnice k Tichému oceánu), nemělo zhoršení či ochlazení německo-ruských vztahů za následek zesílení rozporů těchto velmocí v „balkánské otázce“. Cara Alexandra III. se však osobně dotýkalo, že nový německý císař Vilém II. okázala navštívil roku 1889 sultána a že Němci zvyšovali své finanční a průmyslové pronikání do Turecka. A tak když byl roku 1891 obnoven Trojspolek (smlouva mezi třemi signatáři se pravidelně prodlužovala – k dalšímu prodloužení došlo v roce 1902 a 1912, a vždy byla doplněna o nová ujednání), souhlasil car Alexandr III. s politikou sblížení s Francií. V letech 1893—1894 tak byly podepsány mezi Ruskem a Francií vojenské smlouvy, ale ty se Balkánu přímo netýkaly: mohly ovšem být pro Rusko příznivé, kdyby mělo dojít k nějakému řešení „východní otázky.“ Rusko na základě těchto smluv také získalo od Francie velké finanční půjčky, jež dosáhly až astronomické výše dvou miliard rublů.

Rusko-francouzské „námluvy“ vzbudily podráždění v Berlíně i v Londýně. Anglie sledovala už dávno velmi podezřívavě ruský postup v Asii: nyní vznikalo nové nebezpečí postupu Ruska k Bosporu a k Dardanelám. Případné spojení ruského a francouzského vojska ve Středozezemním moři by mohlo ohrozit — tak se soudilo v Londýně — cestu Anglie do Indie přes Suez. Postavení Anglie ovšem nebylo příznivé, protože nebylo možno počítat s nějakou koalicí s Německem. V roce 1892 protestovala anglická vláda v Cařihradu proti udělení koncesí německému kapitálu pro stavby dalších železnic v Turecku. Anglie měla spory s Německem také v Africe a vůbec sledovala s podezřením vojenské zesílení Německa. Vzhledem k tomuto zhoršení vztahů s Německem, sondovala britská vláda možnost zlepšení vztahů s Ruskem. Po hromadném masakru Arménů v Sasunu v srpnu 1894 vystoupila britská vláda dokonce s návrhem, aby zástupci velmocí provedli šetření přímo na místě těchto masakrů. V únoru 1895 pak vystoupila Anglie s novým návrhem na provedení reformy v osmanské říši. Německo však tyto návrhy odmítalo, protože mělo se sultánem dobré styky. Také Rusko a Francie, i když anglický návrh přijímaly, nechtěly na sultána vyvíjet velký nátlak. V létě 1895 překvapil ministerský předseda Velké Británie Robert Cecil markýz ze Salisbury německou vládu otáz-

kou, „nebylo-li vhodné uvažovat o rozdělení říše turecké“. Anglická vláda tak chtěla definitivně vyřešit své postavení v Egyptě, pomýšlejíc zároveň na možnost získání Mezopotamie, Arábie a Kréty.

Podnětem nebo ještě lépe záminkou k tomuto námětu R. Salisburyho byly již zmíněné krvavé řeže Turků a jiných muslimů proti Arménům, které již od září 1894 vzbuzovaly znovu pozornost světové veřejnosti. Již dne 20. října 1894 zakročovaly Anglie, Francie a Rusko u Porty proti tomuto násilí. Trojspolek se tohoto diplomatického postupu nezúčastnil a jeho členové nepodepsali ani novou nótu Portě z května 1895. V Berlíně byli otázkou britského premiéra překvapeni. Vilém II. se pak za své návštěvy v Anglii v srpnu 1895 vyjádřil, že považuje za možné udržet Turecko při životě a že bude možné provedení dávno navrhovaných reforem. Německá vláda dávala najevo, že by rozdělení Turecka rozešťovalo kontinentální mocnosti a že by překáželo plánovaným německým výbojům do Asie přes Turecko. K překvapení domácí i zahraniční veřejnosti trvala anglická vláda na svém názoru a markýz Salisbury veřejně vyhlásil, že pochybuje o možnosti budoucího trvání turecké říše a že Evropa je už přesycena ustavičnými hrůzami a voláním o pomoc „rdoušených křesťanů“.

V roce 1895 nechtěl ani nový ruský car Mikuláš II. rozvířovat nebo dokonce řešit „tureckou otázku“. Rusku vyhovovaly stávající poměry v Turecku a nebylo mu zřejmě dvakrát milé řešit politicky „arménskou otázku“ (vzhledem k arménskému obyvatelstvu na území, které bylo získáno od Turecka v průběhu 19. století). Rakousko-Uhersko, které mělo obavy, aby nepropuklo povstání v Makedonii, navrhovalo Německu a Itálii, resp. i Anglii, aby „východní dohoda“ vystoupila vůči sultánovi ultimativně a donutila jej k provedení reforem v celé říši. V Německu však odmítali společný postup s Anglií a dávali sultánovi najevo — podobně ostatně činilo Rusko a postupovala tak i Francie —, že není třeba se ukvapovat s odpovědí na nátlak Anglie. V únoru 1896 zasahovaly sice v Cařihradě všechny velmoci, ale tento společný nátlak byl oslaben vzájemnou nedůvěrou mezi Anglií a Německem: v Německu projevovali tehdy ostentativní sympatie povstaleckým Burům v jižní Africe.

Nové řeže proti Arménům ze srpna 1896 však burcovaly veřejné mínění i diplomacii. V Anglii a také ve Francii se začalo mluvit na nejvyšších místech o „neřestném sultánovi“, o „zlořádech Abdul Hamida II.“ atd. V roce 1896 byla anglická vláda ochotna domluvit společný postup proti sultánovi i s ruskou vládou. V září 1896, když Mikuláš II. navštívil královnu Viktorii, nabízel markýz Salisbury carovi ústupky v otázce Úžin, ale pro Anglii si zajišťoval ponechání Egypta. Car však odmítl britský úmysl sesadit sultána. Proti takovému radikálnímu řešení byla tehdy i Francie, která se obávala rozpadu osmanské říše vzhledem k obrovským investicím francouzského kapitálu v Turecku. Francie navrhovala zesílit kompetenci Správy otomanského státního dluhu: taková „internacionalizace“ Turecka by ovšem ve skutečnosti ještě více prohlubovala závislost osmanské říše na západních státech. Car souhlasil — za své návštěvy v Paříži v říjnu 1896 — s tímto návrhem, ale po svém návratu do Petrohradu změnil své názory. A tak vzájemné rozpory velmocí nedovolovaly uskutečnit rázný zákrok proti nepořádkům v Turecku. „*Výsledkem krize na Blízkém východě v letech 1894—1896 bylo to, že v osmanské říši zůstalo v podstatě všechno při starém*“ napsal později ve svém díle Světová politika historik Josef Šusta. V prosinci 1896 se sešla v Cařihradě komise velvyslanců velmocí, která dosáhla od sultána neurčitého slibu, že vzbouření Arméni „nebudou trestáni“ !

„Turecká otázka“ však zůstávala nadále živou. V únoru 1897 vypuklo, jak jsme viděli v předcházející přednášce, nové povstání Řeků na Krétě, které vyvolalo bouřlivé sympatie v Řecku. Velmoci sice přiznaly a prosadily Krétě samosprávu, ale Řecko — kde se spoléhalo na příznivé projevy veřejného mínění Anglie (projevy Gladstonovy) a také Itálie (syn Garibaldiho chystal výpravu dobrovolníků na pomoc krétským Řekům) nebo i na vojenská vystoupení Bulharska a Srbska proti Turecku — vyhlásilo v dubnu 1897 Turecku válku. Pomoc však nepřišla a Turci řecká vojska porazili. Velmoci zabránily úplné porážce Řecka a pomohly v příštím roce zabezpečovat autonomii Kréty, jejímž vysokým komisařem byl, jak již víme,

jmenován řecký princ Jiří. Toto rozhodnutí o Krétě rozhořčovalo Německo a Rakousko, které vystoupily z „evropského koncertu velmocí“. Německo a Rakousko-Uhersko se rozhodly již na jaře 1897, když se pro Rakousko-Uhersko stalo beznadějně postupovat s Anglií na základě „východní dohody“ z roku 1887, nabídnout společný postup Rusku. Skutečnost, že carská vláda nepodněcovala v Sofii nebo v Bělehradě „oživení makedonské otázky“, dávala naději ke společnému postupu s Ruskem.

Ve dnech 27.–29. dubna 1897 navštívil rakouský císař František Josef I. cara Mikuláše II. v Petrohradě. Při této příležitosti domluvili ministři zahraničních věcí obou států — hrabě Agenor Gołuchowski a hrabě Michail Nikolajevič Muravjov — společný postup na Balkáně. Již dne 29. dubna varovaly oba státy vlády srbskou a bulharskou před vměšováním do války řecko-turecké. Tehdy koncem dubna 1897 se Rakousko-Uhersko a Rusko opět dohodly, že „zachovají status quo“ v jihovýchodní Evropě, ale pro případ, že tato zásada nebude moci být udržena, zavazovaly se obě velmoci k těmto závěrům: O Cařihradu a o Úžinách budou jednat velmoci, které podepsaly smlouvy z let 1856 a 1878. Obě strany si slíbily řešit případné územní změny na Balkáně tak, aby nebyla porušena „rovnováha sil“. Rusko odmítalo vymezovat všechny „otázky budoucnosti“ a odpovídalo vyhýbavě na požadavky Rakousko-Uherska o jeho právu na anexi Bosny-Hercegoviny a na umístění vojenské posádky v sandžaku novopazarském nebo i na jeho návrh, aby byl zřízen nezávislý albánský státeček v prostoru mezi Janinou a Skadarem, popřípadě aby byl rozdělen zbytek tureckého panství mezi Srbsko, Řecko a Bulharsko na základě přirozených a historických (!) práv jednotlivých států a hlavně na základě jejich vzájemné rovnováhy, ale souhlasilo s dílčími návrhy, např. na přiznání obsazení stolce metropolitů ve Skopji srbským biskupem. Tato rusko-rakouská dohoda znesnadňovala nebo znemožňovala rozvoj protitureckého hnutí v Makedonii a prodlužovala stav statu quo v jihovýchodní Evropě na další desetiletí.